

*Умрихіна Л. В.,
кандидат філологічних наук,
доцент кафедри українознавства і лінгводидактики
Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди*

РОЛЬ КОМУНІКАТИВНОГО ФАКТОРА СВОБОДИ АДРЕСАТА У ФУНКЦІОНУВАННІ ІМПЕРАТИВНИХ ВИСЛОВЛЕНЬ

Анотація. Статтю присвячено аналізу ядерного функціонально-семантичного типу імперативних конструкцій, зважаючи на специфіку його комунікативного спрямування. Указано на важливість урахування критеріїв інтерперсональності у формуванні й декодуванні істинного значення імперативного висловлення. Акцентовано на авторитарній ролі адресанта щодо адресата як суб'єкта каузованої дії.

Ключові слова: модальність, імператив, імперативна конструкція, авторитарність, адресованість.

Постановка проблеми. Увага мовознавців до вивчення імперативної модальності та форм її реалізації пов'язана з безупинним інтересом до проблеми відтворення в мові однієї з найважливіших людських інтенцій – імперативу. Кваліфікація імперативних конструкцій досі залишається суперечливим і неоднозначним питанням, що пов'язано зі складністю формування й вираження, здатністю реалізовуватись у багатофункційних виявах, відображаючи складний суб'єктивний світ мовної особистості. Звернення сучасної лінгвістики до антропоцентричної парадигми знання вимагає нових підходів до вивчення знайомих явищ. Дослідження імперативних конструкцій в аспекті комунікативного спрямування, зважаючи на інтерперсональні характеристики мовної ситуації, сприятимуть розкриттю сутності ядерного типу імперативних конструкцій, що дозволить окреслити деякі специфічні риси істинного імперативу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Описуючи семантику цього складного лінгвістичного явища, мовознавці звертають увагу на критерії формування імперативного значення, пов'язані з фактом інтерперсональності. Так, Н.Д. Арутюнова вважає адресованість відмінною рисою імперативів, обґрунтовуючи це тим, що очікуваний від них результат цілком «відчутний» і має бути здійснений саме адресатом [1, с. 360]. М.Б. Бергельсон підтверджує це положенням про неможливість існування імперативу без адресованості. Ступінь «жорсткості» зв'язку між мовцем та адресатом мовознавець розглядає як розрізняльний критерій визначення типу спонування [2, с. 13]. І.С. Андрєєва акцентує на важливості таких ознак семантичної структури імперативу, як залежність мовця від адресата, його зацікавленість у дії і надання можливості вибору [3, с. 125–127]. Г.Г. Почепцов зазначає, що висловлення (як одиниця реагування на співрозмовника) вміщує елементи, орієнтовані на ті чи інші характеристики співрозмовника. Висловлення, що виражають імперативне значення наказу, він вважає одними із сильно орієнтованих [4, с. 20]. Дж. Ліч указує на важливість урахування умов реалізації наказу, орієнтованих на адресата, серед яких є вигідність/невигідність пропозиційного змісту для адресата [5]. Дотепер залишається відкритим питання однозначної кваліфікації ролі адресата у формуванні центрального типу імпе-

ративних конструкцій. Висвітлення цієї проблеми й спроба виявлення значущих рис інтерперсональності у функціонуванні імперативних висловлень є метою статті.

Виклад основного матеріалу. Семантика імперативних конструкцій зумовлена специфічним функційним призначенням, яке полягає у спонуканні до виконання дії. Основними конститuentами імперативної семантики є ірреальність, потенційність, волітвність, адресованість, апелюваність, каузативність, прескриптивність. Типовим виявом основних семантичних рис імперативності володіють синтаксичні конструкції з предикатом у формі дієслова другої особи наказового способу, що цілком відповідає граматичній природі цієї грами, призначеної для вираження безпосереднього спонування адресата з боку мовця-адресанта.

Якщо погляди щодо правомірності віднесення інших форм до сфери вираження імперативного значення варіюються в лінгвістичних концепціях, то другоособова форма наказового способу дієслова, за переконанням більшості дослідників, є ядром імперативності взагалі. Граматична природа цієї морфологічної форми підтримує семантику наказу-веління, будучи конвенційною, вона слугує для вираження прототипового спонування, про що пише М.Б. Бергельсон [2, с. 15–16]. Адже імператив у своєму первинному значенні покликаний виражати саме це значення, на що звертають увагу й автори «Теорії функціональної граматики» [6, с. 91].

Своїм виникненням й активним функціонуванням імператив зобов'язаний потребам соціально-комунікативної сфери для встановлення міжособистісних взаємовідносин. Г.Г. Сильницький щодо цього зазначає, що імператив є категорією, яка ще з часів існування прадавньої мовної культури є комунікативним засобом регулювання поведінки членів колективу шляхом свідомого координування дій [7, с. 134]. Імператив є глобальним мовним явищем, притаманним більшості мов світу. За висновками В.О. Гусєва, для вираження повеління в більшості мов світу є спеціалізована дієслівна форма – другоособова [8, с. 11].

Синтаксичні конструкції, які виражають значення наказу-веління, структуровані за допомогою предиката у формі дієслова наказового способу другої особи, є еталонними, такими, що консолідують ядро імперативу взагалі, а також формують центральний функціонально-семантичний тип імперативних конструкцій. У змістовій структурі домінує ознака повинності, що передбачає кореляцію високого ступеня авторитарності адресанта з ознакою контрольованості імперативної ситуації, що забезпечує належні умови для можливості примушувати потенційного діяча до виконання наказу-веління. Семантику таких імперативних висловлень представлено зверненнями, які декларують наказ-веління. Адресат сприймає їх

саме так, оскільки вони містять у пресупозиції інваріантне перформативне речення «Я наказую, велю». Важливо, що значення волевиявлення узгоджено інтерпретують обидва комуніканти. Об'єктивними факторами-утворювачами змістової специфіки наказу-веління є ті, що стосуються інтерперсональної співвіднесеності між мовцем та адресатом, принципової статусної диференціації (соціальної чи індивідуальної).

Митці слова часто вкладають такі висловлення в уста правителів і володарів, оживлюючи ситуативні картини минулого й відображаючи специфічний вид спілкування з характерною для нього безмежністю панування адресанта над комунікативним партнером. Недарма для номінації відповідного мовного явища обрано термін «імператив», що походить від латини й буквально означає наказовий, владний: *imperativus* – наказовий, владний, *impero* – наказую, володарюю, *imperator* – володар. Саме імператор (правитель, володар) є особою, якій належить прерогатива беззаперечного категоричного волевиявлення: *Імператор проголошує свою волю, – засміявся він <імператор Генріх>, – такі переваги цього високого становища* (П. Загребельний).

Як засвідчує мовленнєвий матеріал, комунікативний простір можновладців наповнений численними імперативними посиланнями найвищого рівня категоричності, який не припускає заперечень або інших тлумачень, окрім тих, що належать мовцеві, як-от:

Імператор мовчав. Дивився на Забушу. Тоді сказав:

– **Іди геть** (П. Загребельний);

<Дружина імператора> голосом, сповненим владності, звеліла:

– **Вгамуй своїх кнехтів!** (П. Загребельний).

– *А де князь чернігівський Оскол?*

– *Я тут, княгине!*

– **Вийди сюди.**

Князь Оскол виходить наперед і зупиняється напроти княгині (С. Скляренко);

– **Встань, Полуяре,** – сказала княгиня. Він встав.

– **Говори!** (С. Скляренко)

– **Вставай, блудливо сучко!** – кризь шум у голові почула Аделя. Вона підвелася з великої калюжі – *Потоцька не пожалила води – мокра, жалюгідна й принижена, і тремтіла перед пані* (Т. Пахомова);

Усі прийняли позу смирення, але пояснення давати не наважувалися.

– **Ти! Говори!** – наказав Франц Селезій наймолодшому (Т. Пахомова);

– **Лижі! Язиком злизуй!** – гукає <пан до наймички> (П. Мирний).

Зважаючи на соціально-рольові статуси володаря та підлеглого, виконання наказу є обов'язковим для адресата, хоча може бути не дуже вигідним і бажаним для нього. Представник панівного класу в такому разі не зважає на почуття підневоленого, розцінюючи його лише як суб'єкта реалізації затребуваної ситуації. Адресант переконаний, що має право наполягати на виконанні дії, і упевнений, що адресат здатний це зробити. Чим менше мовець зважає на свободу волі адресата, тем менше він сприймає його як вільну й автономну особистість.

Авторитетність мовця-можновладця й відсутність у слухача-підлеглого свободи вибору щодо сприйняття імперативного посилу не є єдиним сприятливим фоном для реалізації нака-

зу-веління. Іноді за відсутності соціальних умов диференціації комунікантів мовець удається до штучного створення власного авторитету в очах співрозмовника заради отримання потрібного комунікативного ефекту й здійснення власного наміру:

<Барон Забуши> нахабно простягнув руку до її обличчя, взяв за підборіддя, спитав чи то здивовано, чи недовірливо:

– *То це ти – княжна руська?*

– *Не бачиш. Мати її.*

– **Ще ліше. Наблизься.**

Несподівано вселилась в неї зухвалість.

– **Наближайся сам!** – відповіла з викликом.

Він засміявся.

– *Дерев'янка не дає. Хочу, аби ти.*

– *Я не хочу.*

– *Змушу.*

– *Ніхто не змусить.*

– *Мені це подобається. Поглянь на мене. Я – Забуши.*

Чула?

– *Здогадалася.*

– *Тоді домовились. – Він спробував ухопити її за руку.*

Журина ухилилася.

– *Не зі мною.*

Побігла від страшного барона, мов перелякане дівчисько. Навздогін почула:

– *Сто тисяч свиней! Знайду тебе!..*

Такий справді знайде. <...> Розгублена й перестрашена, запалила свічку (П. Загребельний).

Соціальні взаємовідносини між цими адресантом та адресатом не відрізняються жорсткістю. Барон не володіє тим статусом, що дозволяв би віддавати накази особі, яка не є в його безпосередньому підпорядкуванні. Проте він дозволяє собі демонструвати відверто панівне положення у процесі комунікації, починаючи вже з моменту трансляції своєї зверхності через невербальну поведінку. Імперативні висловлення постають у зображуваній ситуації саме як накази-веління, незважаючи на нетипову для них реакцію беззахисної, проте вольової жінки. Нестандартність такого реагування підтверджено й контекстуально: *Журина відповіла з викликом, оскільки несподівано вселилась в неї зухвалість, яка пов'язана не з жіночим кокетуванням, а зі спробою самозахисту перед страшним бароном, нахабність якого зробила її розгубленою й перестрашеною.*

А от приклад реалізації імперативних висловлень у вигляді наказів-велінь, що відбувається в умовах зміни комунікативних ролей:

– *Це я прийшов до тебе, – тихим голосом відповідає він. – Адже ти мене кликала?*

– *Так, я тебе кликала. Іди сюди. Сядь, отче. Княгиня встала, стомлено сідає в крісло, недалеко від неї на лаві сідає священник.*

<...>

– **Молись, княгине,** – чує вона тихий, але владний голос священника. Вона стає на коліна.

– **Молись,** – каже священник. – *Він захистить тебе й захистить Русь.*

Княгиня Ольга починає бити поклони. <...>

– **Молись за те,** щоб с'яво Христової віри швидше зійшло на них. Ти багато зробила, княгине, утверждаючи владу на землі. **Утверди же і віру в їхніх душах. Молись, молись, княгине,** – говорить священник, і обличчя його суворішає (С. Скляренко).

Комунікативний контакт відбувається між партнерами, здавалось би, різного соціального статусу й тому нерівноправними в керуванні діалогом. Висловлення-звернення єдиноосібного й повновладного виконавця влади (зокрема правительки княгині Ольги) до будь-якої взагалі особи у вигляді імперативної конструкції типу *Іди сюди* є цілком прийнятною й узвичаєною формою апелювання, орієнтованого на беззастережний послух у виконанні конкретної дії. І справді, контекст демонструє переважну реалізацію наказаних правителькою ситуацій (на зразок тієї, що задовольняє її потребу в отриманні необхідного діалогу з конкретним співрозмовником). Як засвідчує представлений перебіг спілкування, «розташування сил» у подальшій комунікації змінюється в абсолютно протилежний бік. Княгиня тепер сама виступає у ролі покірливого слухача й ретельного виконавця усіх почутих настанов священника – її головного духовного порадника.

Як видно з прикладів, промовляння імперативних послань супроводжуються навіть невербальними проявами владності відправника мовлення: *владний голос священника, обличчя його суворішає*. Таку кардинальну зміну комунікативних ролей партнерів можна пояснити особливістю взаємовідносин представників князівської верхівки та духівництва. Пресупозицією до створеної ситуації є благоговійне ставлення до особи, яку вважають посередником із вищими силами, що підносить її на більш високий ієрархічний щабель. Імперативні настанови, отримані як результат запиту на прохання їх надати, реципієнт сприймає як конкретні вказівки до дії, які необхідно обов'язково виконати. Можна стверджувати, що княгиня інтерпретувала їх саме як наказ, повеління, абсолютно довіряючи авторитету адресанта, його впливовості за правом служити тому, кого правителька сповідує і вважає абсолютним володарем її душі. Недарма названі нею моральні імперативи, пов'язані з релігійними законами, кваліфіковані саме як веління:

– *Слухай, священнику, – каже княгиня, – я сповідаю Христа й одному йому молюсь, але що маю діяти, коли він мені велить: «Не убий!» – а бояри й воеводи мої кажуть, що аще уб'є муж мужа, то мстить брату брат, сину отець, отцю син. Христос велить: «Не убий!» – а я тих, що чинять татбу й розбой, переорюють межі й знищують знамена, веляю на суді убивати во пса місто.*

– *Христос говорить: «Не убий», але він вінчає за добро й прощає кожного, хто сотворив зло* (С. Склярєнко).

У комунікативному світі є випадки імперативного тиску на невизначеного адресата, коли мовцеві достеменно невідомо, хто саме сприймає його висловлення, а тим більше, який у нього соціальний чи індивідуальний статус:

За дверима стояли три Івани – зі своїм планом дії.

Бабуся спитала, хто там.

– *Три! – їй здалося, що саме цю цифру хором сказали чоловічі голоси.*

– *Хто-хто? – перепитала стара.*

– *Відкрій!* – повторили пацани. *Їхній рівень соціального виховання не дозволяв відповісти якимось елегантніше. Вони не дівчата з гімназії вишуканих манер* (П. Коробчук).

Зрозуміло, що сучасний світ спілкування вимагає нової моделі поведінки, абсолютно позбавленої рис імперської комунікації. Із метою здійснення певного комунікативного впливу сучасному адресантові необхідно зважати на свободу волі адресанта, адже саме від нього залежить успішна реалізація

конкретної ситуації. Проте приклад засвідчує, що ці адресанти не володіють достатнім рівнем соціалізації для адекватного формулювання думок, що виразно підтверджує коментар автора: *Їхній рівень соціального виховання не дозволяв відповісти якимось елегантніше*. Негласними правилами сучасного ведення комунікації передбачено обов'язкову узгодженість усіх параметрів співрозмовників. Очевидно, неприйнятно й абсолютно незвична форма звернення до героїні спричинила помилкове «прочитання» почутого висловлення: – *Три! – їй здалося, що саме цю цифру хором сказали чоловічі голоси*.

Як правило, синтаксичну структуру імперативних конструкцій зі значенням наказу-веління зведено до мінімуму. Комунікативний намір мовця ставить його перед вибором відповідного мовного втілення, яке б забезпечило надійність реалізації поведінкової моделі «наказ-веління – послух». Для цього має слугувати синтаксична конструкція, яка характеризується більшою семантичною ємністю й відрізняється чіткою визначеністю й однозначністю сприйняття в комунікативному аспекті. Класичним зразком таких висловлень є конструкції, оформлені у вигляді односкладних і часто непоширених речень, у яких предикат акумулює всю імперативно-спонукальну силу. Семантичний об'єм дієслова, яким виражено предикат, є тим координаційним центром, який регулює стосунки між мовцем та адресатом. Конкретну дію, експліковану в пропозиційній формі, адресат сприймає й усвідомлює через мету, з якою її названо. Імперативне висловлення виконує роль посередника між ментальною дією суб'єкта мовлення та реально-потенційною дією суб'єкта виконання, утворюючи у такий спосіб єдиний комплекс.

На підтвердження вищесказаного можна навести приклад імперативної конструкції, структурованої за традиційним взірцем, спонукальна сила якої дозволяє авторові кваліфікувати акт промовляння висловлення як веління, незважаючи на відсутність реальних показників ієрархічної диференціації мовця та адресата:

Віста принесла цебер води.

– *Обмийся, – звеліла вона дівчині* (С. Склярєнко).

Суттєвим є й те, що вербальна відповідь на таке звернення не є релевантною відповідно до правил сценарію «наказ-веління – послух», який сам по собі обмежує діалогічність. У проаналізованих прикладах зафіксовано миттєву зворотну реакцію на імперативне висловлення, втілену у конкретній дії, на яку вказував мовець.

Такі конструкції генетично наділені потужним імперативним зарядом. Недарма загальновідомими є комунікативні обмеження щодо їх використання у представників окремих комунікативних культур, наприклад в англійців, які цю форму спілкування розцінюють як зухвале вторгнення в особистий простір. За висновками дослідників, мовець, використовуючи імператив, первісно ставить себе вище за співбесідника, опускаючи його на більш низьку статусну позицію [9, с. 71–72].

Висновки. Проведений аналіз імперативних конструкцій, вилучених із мови художніх творів, указує на те, що, незважаючи на неоднорідність комунікативних ситуацій і неподібність ієрархічної визначеності комунікантів, значущим фактором формування семантики наказу-веління у змісті висловлень є порушення свободи волі адресата через авторитарну комунікативну поведінку мовця. Імперативне висловлення отримує смисл наказу-веління тоді, коли мовець передає адресатові статус об'єкта впливу й суб'єкта не цілком вільної каузованої дії.

Перспективним видається розгляд інших аспектів формування імперативного модального значення з метою встановлення функціонально-семантичних особливостей відповідних синтаксичних конструкцій.

Література:

1. Арутюнова Н.Д. Фактор адресата. Изв. АН СССР. Сер. лит. и языка. 1981. № 4. Т. 40. С. 356–367.
2. Бергельсон М.Б. Проблема контроля в побудительных высказываниях. Функционально-типологические аспекты анализа императива. Часть 2. Семантика и прагматика повелительных предложений / [ред. Бирюлин Л.А., Храковский В.С.]. Москва: Институт языкознания АН СССР; Ленинград: Ленинградское отделение Института языкознания АН СССР, 1990. С. 13–18.
3. Андреева И.С. К вопросу о функционировании форм повелительного наклонения в современном русском языке. *Функциональный анализ грамматических категорий*. Ленинград: ЛГПИ, 1973. С. 123–137.
4. Почепцов Г.Г. Коммуникативные аспекты семантики. Киев: Выш. шк., 1987. 132 с.
5. Leech G.N. Explorations in Semantics and Pragmatics. Amsterdam: Benjamins, 1980. VIII. 133 p.
6. Теория функциональной грамматики. Темпоральность. Модальность / [ред. А.В. Бондарко]. Ленинград: Наука, 1990. 263 с.
7. Сильницкий Г.Г. «Палеоимператив»: к обоснованию «палеолингвистики». Функционально-типологические аспекты анализа императива. Часть 1. Грамматика и типология повелительных предложений / [ред. Бирюлин Л.А., Храковский В.С.]. Москва: Институт языкознания АН СССР; Л.: Ленинградское отделение Института языкознания АН СССР, 1990. С. 130–139.
8. Гусев В.Ю. Типология императива. Москва: Языки славянской культуры, 2013. 336 с.
9. Cheepen C., Monaghan J. Spoken English: a practical guide. L.; N. Y.: Pinter Publishers, 1990.

Умрихина Л. В. Роль коммуникативного фактора свободы адресата в функционировании императивных высказываний

Аннотация. Статья посвящена анализу ядерного функционально-семантического типа императивных конструкций с учетом специфики его коммуникативной направленности. Указывается значимость критериев интерперсональности в формировании и декодировании истинного значения императивного высказывания. Внимание акцентировано на авторитарной роли адресанта относительно адресата как субъекта каузированного действия.

Ключевые слова: модальность, императив, императивная конструкция, авторитарность, адресованность.

Umrykhina L. The Role of the Communicative Factor of the Addressee's Freedom in the Functioning of Imperative Statements

Summary. The article is devoted to the analysis of the central functional-semantic type of imperative structures, taking into the specifics of its communicative aim. The significance of the interpersonal criteria in the formation and decoding of the true meaning of an imperative statement is indicated. The article focuses on the authoritarian role of the speaker relative to the addressee as a subject of causal action.

Key words: modality, imperative, imperative construction, authority, addressing.